

DOI 10.4467/25439561KSR.20.013.13302

DOROTA GIL <https://orcid.org/0000-0002-2231-5308>Uniwersytet Jagielloński
Kraków

POMIĘDZY „INTEGRALNYM JUGOSŁAWIZMEM” A „CHRZEŚCIJAŃSKIM NACJONALIZMEM” – PROJEKCJE WSPÓLNOTY W OBRĘBIE SERBSKIEJ IDEOSFERY PO 1918 ROKU

BETWEEN „INTEGRAL YUGOSLAVISM” AND „CHRISTIAN NATIONALISM” – PROJECTIONS OF THE COMMUNITY WITHIN THE SERBIAN IDEOSPHERE AFTER 1918

Streszczenie

W utworzonym w 1918 roku Królestwie SHS jugosławizm jako polityczna idea integracji narodów został przez serbskich intelektualistów zestrojony z innym typem idei wspólnoty, który zachował tylko terminologiczne pozory związku z wyjściową koncepcją. W rzeczywistości międzywojennej niedoprecyzowany „integralny jugosławizm” stawał się stopniowo wyznacznikiem etnicznego ekskluzywizmu Serbów i ich ambicji przywódczych w nowym państwie (filozoficzny grunt pod taką wizję przygotował Miloš Djurić, a nacjonalizację projektu wspólnotowego kontynuował Vladimir Dvorniković). Radykalizacja tego programu nastąpiła za sprawą ideologów tzw. chrześcijańskiego nacjonalizmu (przede wszystkim Dimitrije Ljoticia) i doprowadziła do afirmacji wartości rodzimego tradycjonalizmu. Ta fałszywująca myśl, wspierana upolitycznionym prawosławiem i przybierająca od lat 30. kształt serbskiej idei narodowej, stanowić będzie podstawowy czynnik dezintegrujący (wyobrażoną) wspólnotę Jugosłowian aż do lat 90. XX wieku.

Abstract

In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SHS), established in 1918, yugoslavism as a political idea of the integration of the nations was correlated by the Serbian intellectuals

with another kind of the idea of community which only preserved terminological appearances of connection with the initial conception. In the interwar reality, unprecised „integral yugoslavism” gradually became the indication of the ethnic exclusivism of the Serbs and their leadership ambitions in the new state (philosophical ground for such a vision layed Miloš Djurić, whereas nationalisation of the community project was continued by Vladimir Dvorniković). The radicalisation of this programme ensued thanks to the ideologists of so called Christian nationalism (above all Dimitrije Ljotić) and led to the affirmation of the values of the native traditionalism. Such a thought with a fascist indication, supported with the politicised Orthodoxy and taking shape of the Serbian national idea from the nineteen-thirties, will be constituted as a primary factor of the disintegration of the (imaginary) community of the Yugoslavs right into the nineteen-nineties.

Słowa kluczowe: Serbia, Królestwo SHS, idea integracyjna, myśl filozoficzna, nacjonalizm
Key words: Serbia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SHS), integrative idea, philosophical thought, nationalism

Z dzisiejszej – stuletniej – perspektywy historia funkcjonowania wspólnego państwa „jednego narodu trzech plemion”, jakim było powołane do życia w roku 1918 i formalnie uznane na mocy traktatu wersalskiego Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców, wydaje się być naznaczona przede wszystkim nieporozumieniami i paradoksami – przesłaniającymi często wypracowany z trudem sukces formalnego zjednoczenia kilku zróżnicowanych narodów słowiańskich (jeszcze bez wyodrębnienia Czarnogórców, Bośniaków czy Macedończyków) na fundamencie przede wszystkim językowo-terytorialnym. Diagnoza ta odnosi się zarówno do sfery (geo)politycznej, jak i kulturowej (zwłaszcza w wymiarze dziejów idei), a symbolicznie ilustruje ją choćby sentencjonalnie rozszyfrowywany w obiegu potocznym skrót nazwy Królestwa SHS – jako Slovenac Hoće Svoje (*Sloveniec pragnie swego*), Srbin Hoće Sve (*Serb chce wszystkiego*) i Samo Hrvat Smeta (*i tylko Chorwat przeszkadza*). Ocenę taką wyraża też skrajnie odmiennie rozumiana przez wymienione „plemiona jednego narodu”, a także wewnątrz nich samych w różnych okresach i środowiskach, fundamentalna dla ich integracji idea jugosłowiańska, którą Joanna Rapacka określiła następująco: „[...] bywała wszystkim: utopią romantycznych fantastów i mniejszym złem pragmatyków, formą dążenia do wolności i kształtem przemocy, racjonalną myślą i propagandowym kłamstwem, Janusowym obliczem spletanego kłęбка polityki bałkańskiej”¹.

W obszarze ewolucji idei – a ten będzie przedmiotem mojej refleksji – bez wątpienia znacząca cezura, jaką stanowi rok 1918 i jej potwierdzenie w 1919, jest

¹ J. Rapacka, *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa, Wydawnictwo Energeia, 1995, s. 27.

natomiast umowna: różnorodność i zmienność funkcji, które pełnił polityczno-kulturowy koncept wspólnotowy zarówno przed, jak i po utworzeniu wspólnego państwa skłania bowiem raczej do zaakcentowania zjawiska powtarzalności nawarstwiających się w ciągu stuleci animozji oraz nieporozumień, będących wypadkową skrajnie odmiennych planów politycznych poszczególnych narodów późniejszej Jugosławii. Chodzi tu szczególnie o źródła idei wspólnotowej mające – w największym skrócie – charakter wybitnie monoetniczny (na początku narodowy chorwacki, a *de facto* w swej genezie zachodni – humanistyczny, jak również katolicki – kontrreformacyjny, sprzęgnięty z misją Watykanu, a następnie wpisany w koncept romantycznej wizji iliryzmu i w drugiej połowie XIX wieku w rozumienie jugoslawizmu biskupa Josipa Juraja Strossmayera). Idea ta na wszystkich etapach najnowszych dziejów narodu serbskiego traktowana była co najmniej z rezerwą, nieufnością, najczęściej jednak identyfikowana jako całkowicie sprzeczna z interesami i ambicjami politycznymi urastającej przez całe to stulecie do rangi Piemontu Bałkanów Serbii².

Właśnie w takiej roli – choć oficjalnie bardziej jako Piemont już *jugosłowiański* – pojawia się ona na scenie politycznej w chwili podpisania na greckiej wyspie Korfu deklaracji proklamującej powstanie Królestwa SHS (1917) i, jako państwo współdecydujące o swych przyszłych losach dzięki zbiorowemu zwycięstwu w I wojnie światowej, na konferencji pokojowej w Wersalu. Zręczna dyplomacja legitymizowanego jako opiekun wszystkich mniej licznych etnosów w nowym państwie Belgradu i samego Nikoli Pašicia (1845-1926) – przedwojennego premiera niepodległej Serbii – doprowadzi w Paryżu do rozwiązania wielu niezwykle skomplikowanych kwestii spornych, w tym granicznych³, od samego początku jednak nie pozostawi także wątpliwości, że jako sojusznik sił sprzymierzonych rozstrzygających między innymi o schedzie po pokonanym w Wielkiej Wojnie mocarstwie austro-węgierskim będzie on miał większą moc decyzyjną niż wyzwalający się dopiero z jego struktur Chorwaci czy Słoweńcy. Jest to jeden z istotnych czynników uzasadniających już u progu istnienia

² Zob. np. P. Korunić, *Jugoslavenska ideologia u hrvatskoj i slovenskoj politici (hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870)*, Zagreb, Globus: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Odjel za hrvatsku povijest, 1986; V. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd, Nova knjiga, 1988; W.B. Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, prev. s engleskog T. Butorac, M. Djurdjević, Zagreb, Dom i svijet, 2001 oraz M. Dąbrowska-Partyka, *Kosowo, Piemont, Jugosławia. O niebezpieczeństwach projektowania historii*, [w:] Eadem, *Literatura pogranična, pogranična literatury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, ss. 147-166.

³ Na ostateczne rozstrzygnięcie spornych kwestii z Włochami przyjdzie jednak Jugosłavianom poczekać do 1920 roku i traktatu w Rapallo (w przypadku zaś miasta Rijeka aż do roku 1947). Zob. L. Podhorodecki, *Jugosławia. Dzieje narodów, państw i rozpad federacji*, Warszawa, Wydawnictwo Mada, 2000, ss. 150-151 oraz H. Kuberski, *Południowosłowiański „bękart Wersalu”*. *Polityka zagraniczna Królestwa (SHS) Jugosławii 1919-1941*, „Glaukopis” 2009, nr 13-14, ss. 100-103.

jugosłowiańskiej monarchii prymat pierwiastka serbskiego⁴. Należy jeszcze dodać znaczenie całokształtu odziedziczonych relacji serbsko-austriackich – związanych zarówno z długą tradycją sąsiedztwa z chrześcijańską (lecz jednak katolicką) Europą jeszcze w warunkach istnienia habsburskiego antytureckiego Pogranicza Wojskowego, jak i z pozytywnymi oraz negatywnymi skutkami gwarantowanej przez cesarski Wiedeń ograniczonej autonomii prawosławnych Słowian w Wojwodinie w wieku XVIII i na początku XIX, ale mających też kontynuację w nowszych czasach (akcje religijne, narastające napięcia na tle okupacji i aneksji Bośni, wojna celna 1906-1911 oraz reorientacja polityczno-gospodarcza na Francję i wreszcie zamach sarajewski). Ponadto ambicje terytorialne Belgradu sięgały znacznie wcześniej aż nad austro-węgierskie częściowo wybrzeże Morza Adriatyckiego, współtworząc program ekskluzywnie narodowy, podbudowany argumentem historycznym i językowym jeszcze z pierwszej połowy XIX wieku. Obejmował on choćby hasło „cesarstwa serbskiego od Grecji po Adriatyk”, lingwistyczny sztokawski fundament tożsamościowy wyrażony w hasle „Srbi svi i svuda” (Serbami wszyscy i zewsząd) Vuka Karadžicia oraz całkowicie nacjonalizowanej w tutejszej adaptacji wersji „Rad [...]”⁵ księcia Adama Czartoryskiego w postaci „Szkicu” [*Načertanije*] Iliji Garašanina, nie tylko nie konkurując ze wspólnotową ideologią południowosłowiańską znaną z okresu chorwackiego iliryzmu oraz Strossmayerowską, ale stosunkowo szybko nadając ton ogólnej polityce państwowej i kulturowej, w obrębie której dominujące stały się traktowanie tego, co pojęciowo „jugosłowiańskie” jako z definicji organicznie serbskie. Paradoks, jakim była dotychczasowa dobrowolna eliminacja postulowanej przez Chorwatów ich własnej narodowej i kulturowej tożsamości w obrębie iliryskiej, a potem jugosłowiańskiej wizji wspólnotowej w XIX wieku, tuż po zakończeniu I wojny światowej nadal najmocniej utrwaląc będą sami Chorwaci, a także zamieszkujący obszar Chorwacji Serbowie. To z tych środowisk (tzw. prečanskih Srba⁶) wywodzić się będzie główny propagator idei tzw. „integralnego jugoslawizmu”, chorwacki Serb Svetozar Pribićević (1875-1936) – czołowy polityk w Królestwie SHS, minister spraw wewnętrznych oraz dwukrotnie minister oświaty (1918-1920; 1921), a także przywódca założonej w 1919 roku Partii Demokratycznej (Demokratska stranka, przemianowana w 1924 roku na Niezależną Partię Demokratyczną – Samostalna demokratska stranka), opowiadającej się za „unitaryzmem i centralizmem” Królestwa jako monarchii pod rządami serbskiej dynastii Karadjordjevićów.

Inny paradoks, polegający na łączeniu wysiłków niwelowania różnic politycznych i kulturowych „plemion” (bo tak to określano) Serbów, Chorwatów i Słoweńców

⁴ Zob. S. Wojciechowski, *Integracja i dezintegracja Jugosławii na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe INPiD UAM, 2002, ss. 17-18.

⁵ Chodzi o *Rady co do postępowania Serbii* (*Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*, Paryż 1843), w oparciu o które (i pośrednio także dokument Franciszka Zacha) powstał *Szkic* Garašanina.

⁶ Mowa o Serbach „z tamtej strony”, czyli z Savy i Dunaju.

w obrębie „jugounitaryzmu” – z próbami całkowitego podporządkowania wszystkich etnosów wyłącznie serbskiej doktrynie monarchistycznej – będzie niewątpliwie jedną z podstawowych przyczyn niezwykle szybkiej dezintegracji idei wspólnotowej (ostatecznie jeszcze nie uśmierconej dzięki przyjęciu w Titowskiej Jugosławii kolejnej integracyjnej zasady „braterstwa i jedności”). Jej przedwczesny kres w międzywojniu przyspieszy dyktatura wprowadzona w 1929 roku przez króla Aleksandra Karadjordjevicia (1888-1934), choć – tu kolejny paradoks – ten „integralny jugoslawizm”⁷ uznany wówczas zostanie w retoryce Królestwa za oficjalną doktrynę państwową. Wyrastające zaś na podłożu teoretycznie ponadnarodowej idei programy czołowych polityków chorwackich (jak zdeklarowanego zwolennika federalizmu, realnie zaś separatysty Stjepana Radicia)⁸ i serbskich (a właściwie *prečanskih* – jak wspomniany Pribićević, ostatecznie – od 1927 roku – określający się wszak jako federalista) przekonują też o całkowicie odmiennym – niejednokrotnie mylącym – rozumieniu tego wieloznacznego terminu. Najbardziej skrajny odłam Partii Demokratycznej Pribićevicia, znany jako Organizacija jugoslovenskih nacionalista – ORJUNA, założona w 1921 roku w Splicie przez jego brata Milana, w obronie idei właśnie niedoprecyzowanego „integralnego jugoslawizmu” sięgnie nawet po przemocowe – charakterystyczne dla anarchizujących terrorystów i coraz bardziej popularnych w tym czasie faszystów – metody walki z przeciwnikami politycznymi. Wypisany na sztandarach ORJUNY jugoslawizm miał tu być nominalnie wciąż ideą obrony „trójjedynego narodu” Jugosłowian, zamieszkujących jednak już nie w konstytucyjnej, parlamentarnej i dziedzicznej monarchii, a autorytarnym państwie Serbów-Jugosłowian. Bliska współpraca tej ekstremistycznej, nacjonalistycznej i terrorystycznej organizacji z czetnikami, militarnie zasilającym ją jugosłowiańskim wojskiem oraz zagranicznymi faszystami (samym Mussolinim) w coraz większym zakresie określać będzie – nawet po formalnym zakazie działalności „Orjunaszów”, wprowadzonym w 1929 roku – ideę „integralnego jugoslawizmu” jako (wielko)serbską. Pojawiające się w programie działającej w Chorwacji i Słowenii ORJUNY elementy rasistowskie (*rasno, integralno jugoslavenstvo*), gloryfikacja „srpstva” – czystej etnicznej serbskości i Serbii jako macierzy w kluczu misjo- i mesjanistycznym, następnie

⁷ Serb./chorw. integralni jugoslavizam, czasami także w wersji unitarni jugoslavizam. Poza zaprezentowanym w tekście zróżnicowanym pojmowaniem tej koncepcji porównaj także ewolucję samego pojęcia: https://hr.wikipedia.org/wiki/Integralno_jugoslavenstvo; A. Jakir, *Unitarističko jugoslavenstvo kao nacionalna ideologija u redovima „Jugoslavenske Omladine” u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, [w:] https://www.academia.edu/38511989/UNITARISTI%C4%8CKO_JUGOSLAVENSTVO_KAO_NACIONALNA_IDEOLOGIJA_U_REDOVIMA_JUGOSLAVENSKE_OMLADINE_U_KRALJEVINI_SRBA_HRVATA_I_SLOVENACA [dostęp: 06.09.2019].

⁸ Należy podkreślić, że w gronie historyków zdania na temat separatyzmu Radicia są jednak podzielone – niektórzy uważają, iż nie widział on szansy stworzenia niezależnej Chorwacji ze względu na włoski rewizjonizm. Zob. J. Paszkiewicz, *Jugosławia we włoskiej polityce 1914-1941*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2004.

serbskiej dynastii i króla postrzeganego jako „geniusz i symbol zmartwychwstania”, a także metody unicestwiania „elementów zagrażających narodowej (w znaczeniu wyłącznie serbskiej – D.G.) jedności”⁹ rozwinięte zostaną w latach trzydziestych przez ideologów i intelektualistów belgradzkich na nieco innym podłożu, o czym za chwilę.

Nie ulega wątpliwości, że pierwotny „integralny jugosławizm” jako idea ponadnarodowa przekształca się w myśli serbskich kręgów intelektualnych w *stricte* narodową (i w radykalnym znaczeniu nacjonalistyczną) jeszcze przed powołaniem do życia Królestwa SHS czy paryską konferencją pokojową. Od samego też początku zasilać ją będzie myśl organiczno-organicystyczna, wybiórczo asymilowane do rodzimych realiów elementy ideologii i historiozofii rosyjskich słowiano- i postsłowianofilów, skontaminowane z niezwykle popularną tu propozycją autora *Zmierzchu Zachodu* (*Der Untergang des Abendlandes*) Oswalda Spenglera, z czasem zaś także – od lat trzydziestych – ubrana w kostium „chrześcijańskiego (prawosławnego) nacjonalizmu” – doktryna o zabarwieniu faszystowskim.

Już w 1914 roku Miloš Djurić (1892-1967) – filozof kultury i historiozof, po I wojnie światowej zdeklarowany zwolennik konceptu „integralnego jugosławizmu”, w swym najbardziej znanym i cenionym opracowaniu *Vidovdanska etika* proklamuje jako fundament tradycji kulturowej całego narodu jugosłowiańskiego „filozofię heroizmu” związaną z symbolem Kosowa. Zaprezentowaną we wskazanej książce tzw. „białą filozofię”, nazywaną też *Vidovdanską Filozofią Nacjonalizmu* (w znaczeniu patriotyzmu) myśliciel widzi nawet jako podstawę etyki ogólnej obowiązującą wszystkich Słowian. Oczywiście Serbowie jako predestynowani do roli jej depozytariuszy są tu „przewodnikami wszechludzkości”, „tylko oni bowiem – wyjaśnia Djurić – swym męczeństwem i heroizmem stworzyli „filozofię wysokiej kultury” i tym samym wynieśli Jugosłowian (i w ogóle Słowian) na wyższy, ogólnoludzki poziom panhumanizmu”¹⁰. Idea nazywana przez tego autora filozofią jugosłowiańską (*de facto* odnoszącą się do utrwalonego wyłącznie na gruncie serbskiej tradycji mitu kosowskiego) aktualizuje przy tym elementy trwale obecnego w świadomości zbiorowej Serbów toposu narodu-bogonoścy, sprawnie kontaminując go z zabarwioną mesjanizmem, czy też (złaicyzowanym) misjonizmem „ideą Słowiańszczyzny” w ujęciu coraz bardziej popularnych w tym okresie w Serbii rosyjskich słowiano- i neosłowianofilów. „O wartości narodu – twierdzi Djurić – decyduje to,

⁹ I. Bošković, *Splitski orjunaški list Pobeda i Stjepan Radić*, „Časopis za suvremenu povijest” 2007, t. 39, nr 1, ss. 121-122 oraz S. Djuraković, *Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)*, „Časopis za suvremenu povijest” 2011, t. 43, nr 1, ss. 232-240. Zob. także obszernie omawiającą działalność ORJUNY monografię I.J. Bošković, *ORJUNA – ideologija i književnost*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 2006.

¹⁰ Cyt. za: A. Stojković, *Srpski narod na razmedju Istoka i Zapada, Prilozi istoriografiji, istoriologiji i istoriozofiji*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999, s. 134.

w jakiej mierze zwyciężyła w nim (kosowska – D.G.) idea niebiańska nad ziemską, i to zwycięstwo nadaje charakter jego kulturze oraz predestynuje go do przewodzenia innym narodom”¹¹. W takim ujęciu jugosłowiański jedynie nominalnie, w istocie jednak wyłącznie serbski, „opromieniony prawosławiem” pierwiastek jawi się jako „zwycięski”, stając się jednocześnie ekskluzywnie narodowym wobec innych etnosów zbudowanego na fundamencie idei wspólnotowej Królestwa SHS. Dodajmy, że dostrzegalne u Djuricia, a dominujące już w latach trzydziestych u serbskich teofilozofów, oddziaływanie myślicieli rosyjskich skutkować będzie nie tylko asymilacją podstawowych ideologemów określających antytezę słowiańsko-europejską (z gloryfikacją kultury zrodzonej na gruncie prawosławia oraz krytyką „zgniłego” Zachodu), ale także nieco paradoksalnym włączaniem (u źródeł ściśle politycznej) idei zjednoczeniowej w obręb teofilozoficznej koncepcji „integralności”¹². Efektem zabiegów akcentowania prawosławia jako konstytutywnego elementu tradycji kulturowej całej nacji jugosłowiańskiej (sytuujących serbskich myślicieli po stronie zagorzałych zwolenników nie tylko jednolitego narodowo, ale także wyznaniowo państwa), z drugiej zaś strony – utożsamiania koncepcji związanych z ewolucją historyczną południowych Słowian tylko z serbskością, będzie odtąd coraz bardziej niespójny (także w odniesieniu do samej terminologii) i coraz wyraźniej ekskluzywnie narodowy dyskurs dezintegrujący koncept „integralnego jugoslawizmu”. Interesujące wydają się w tym kontekście wysiłki niektórych chorwackich intelektualistów postrzegających – jak czynił to Djurić – ideę kosowską jako fundament tradycji wszystkich Jugosłowian. Wizja Vladimira Dvornikovicia (1888-1956) – wybitnego etnopsychologa, autora (liczącej ponad dwa tysiące stron) pracy *Karakterologija Jugoslovena* (1939) eliminuje jednak prawosławny wymiar tej idei, w toposie Kosowa dostrzegając ogólnikowo „religijny kult i moralny kręgosłup narodowego (tj. odnoszącego się do Jugosłowian) witalizmu”¹³. Zapoczątkowane jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku przez chorwackich ilirystów zabiegi inkorporowania idei kosowskiej w obręb wspólnotowej wizji Ilirii i podtrzymywane w drugiej połowie stulecia przekonanie o spuściźnie kosowskiej jako świadectwie wspólnego pochodzenia, kultury i tradycji Serbów, Chorwatów oraz Słoweńców znajdują także odbicie w działalności wybitnego chorwackiego rzeźbiarza Ivana Meštrovia (1883-1962). Jego nieukończony, ale znany w stolicach europejskich dzięki wystawom projekt „Świątyni Widowdańskiej” miał wykreować „świętą opowieść o Kosowie” na świe-

¹¹ Ibidem.

¹² Zgodnie z wypracowaną przez rosyjskich myślicieli opinią koncepcja integralności, harmonijnej jedności życia duchowego i aktywności, jako rękojmia wiedzy integralnej (także w znaczeniu, jakie nadał jej Włodzimierz Solowjow), posiadała swe źródło w pierwiastku rodzimym, opromienionym prawosławiem.

¹³ V. Dvorniković, *Borba ideja*, Beograd, „Tersit”, Službeni list SRJ, [1936] 1995, s. 83.

cką religię narodu, którego archaiczna (przedkosowska) „dusza” była nie tylko chrześcijańska, prawosławna czy serbska, ale jugosłowiańska¹⁴.

Paradoks polegający z jednej strony na usilnym podtrzymywaniu *de facto* „ili-ryjskiego” (chorwackiego) projektu wspólnotowego, z drugiej zaś na stosowaniu ponadetnicznego nazewnictwa kamuflującego istotę ściśle narodowego – serbskiego programu politycznego i kulturalnego wyraźnie już pogłębi się w latach trzydziestych. W przypadku Dimitrije Ljoticia (1891-1945, prawnika z wykształcenia i – jak mówiono – „polityka z krzyżem”) oraz jego ruchu „Zbor” (Združena borbeno organizacija rada; 1935-1945), czerpiącego inspiracje z poglądów neosłowianofilsko-organicystycznych – zarówno w wydaniu rosyjskim (Konstantin Leontiew), jak i francuskim (Charles Maurras, ale też Joseph de Maistre i idea „rewolucji konserwatywnej”)¹⁵ projekcja idealnej wspólnoty wychodzi jeszcze z retoryki porozumienia (sam Ljotić uważał się bezapelacyjnie za „integralnego jugoslawistę”). W praktyce jednak – już po 1929 roku, gdy *integralno jugoslovenstvo* wpisano w oficjalną doktrynę państwową – dokonuje jej rozbicia na rzecz artykulacji wyłącznie serbskiego interesu. Posłużyły temu w ideowych deklaracjach – mimo użycia szyldu pojęciowego odnoszącego się ogólnie do południowych Słowian: figura „narodu-gospodarza” (*domaćinski narod*), determinizm biologiczny regulujący przestrzeń życiową zbudowaną ze społecznych „organów” etnicznej zbiorowości w zależności od jej potrzeb, reinterpretacja kategorii plemienia (zastąpienie koncyliacyjnego jego znaczenia u klasycznych jugoslawistów wykładnią genetyczno-atawistyczną, postulat kolektywnej hierarchizacji (Bóg – monarcha – gospodarz, elitarny naród *jugosłowiański* [tu raczej należałoby powiedzieć: tylko w cudzysłowie] stojący ponad „cudzym światem”, czy też państwo w funkcji rasowo-biologicznego obrońcy „żywej siły” tego narodu. Cała epicka retoryka Ljoticia (na przykład *Zakoni života*, 1935), zabarwiona pseudoludowymi mądrościami oraz osadzona w klimacie apokaliptyczności i sakralności (triumfującej przez zniszczenie „zgorszenia”) daje wymowny obraz kultu narodu zespolonego misją uczestnictwa w wielkim dramacie świata – religijnej wojnie o zwycięstwo Chrystusowej (czyli także moralnej i heroiczno-ofiarnej) fundamentalistycznej idei nad siłami „zgniłego” indywidualizmu – uosabianymi na przykład przez Żydów¹⁶. Akurat pierwiastki antysemityczne i antyliberalne oraz kolektywistyczne nieobce były również analogicznym ruchom europejskim, lecz tu serbska mitologia polityczna została dodatkowo wspomożona czynnikami antyokcydentalizmu, antyeuropeizmu, antyfeminizmu (związanego z korzeniami

¹⁴ I. Čolović, *Smrt na Kosovu. Istorija kosovskog mita*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2016, ss. 264-273.

¹⁵ Zob. M. Djordjević (red.), *Srpska konzervativna misao*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003, ss. 11-13.

¹⁶ Ibidem, ss. 70-77.

patriarchalnej cywilizacji) i antyintelektualizmu¹⁷. W ten sposób określony typ ekskluzywistycznego narodowego tradycjonalizmu zilustrował w swych tekstach na przykład Vladimir Velmar-Janković (1895-1976) poprzez apologię prostego „człowieka natury” przeciwstawionego wynarodowionej inteligencji¹⁸, zaś polityczno-administracyjnym przełożeniem tak sformułowanych zasad i terminów owego rygorystycznego „chrześcijańskiego nacjonalizmu” stała się jego realizacja jako krótkotrwałej doktryny z czasów faszystowskich kolaboracyjnych rządów Milana Nedicia (1878-1946). Szczególnie przejawiało się to w praktyce życia oświatowego połowy lat czterdziestych, które kształtowało zbiorową świadomość w duchu mistycznego idealizmu, afirmacji rodzinnego ogniska osadzonego we „wspólnocie krwi” i wartościach znacjonalizowanego prawosławia, kultywowania kodu „pracy i porządku” oraz „silnych rąk” junaków, a przy tym bezwzględnie fizycznie eliminowało światopoglądowych i rasowych „odszczepieńców narodu” (w tym Żydów i Romów)¹⁹.

Przejęcie od wczesnego witalistycznego i utopijnie internacjonalistycznego projektu jugoslawizmu do ideologii faszystowskiej nie dziwi, gdyż romantyczne jeszcze widzenie historii, języka czy ojczyzny coraz mocniej ulegało po 1918 roku opłyce agrarystycznej i darwinistycznej pod wpływem myśli społecznej rosyjskiej i własnej proveniencji, ale przede wszystkim dojrzewającego zaktualizowanego dogmatu dyscyplinującej kolektywną moralność „rodzimej wiary”. Nie zrodził się on w próżni, lecz w kręgach Serbskiego Klubu Kulturalnego w Belgradzie – za sprawą między innymi Nikolaja Velimirovicia (1881-1956, później kanonizowanego), Dimitrije Najdanovicia (1897-1986) i wpływu teologów rosyjskich – dokonała się w latach trzydziestych synteza pierwiastków historycznej mitologii posłannictwa etnosu i składników ludowej religii (reprezentujących genetyczny kod „niebiańskiego narodu” wyrosły z kosowskiego czynu ofiarnego) z ideałami teokratycznego kolektywizmu (*hrišćanska sabornost*), wizją „mistycznego organizmu” państwa i społeczeństwa oraz etycznym wzorcem heroiczno-patriotycznym. Rezultat tej syntezy, *organičnie serbska* „filozofia życia” – świętosawie / „nacjonalizm św. Savy”²⁰ – mimo że powstały w trójnarodowym królestwie, całkowicie już kwestionował jego ideowe fundamenty zakładające przewyższanie odrębności lokalnych tradycji i wyznaniowych różnic w imię osiągnięcia wyższych celów politycznych oraz kulturalnych. Etnonacjonalizm serbski o podstawie jednostronnie integralistycznej staje

¹⁷ N. Popov, *Serbski dramati. Od faszystowskiego populizmu do Miloševicia*, tłum. M. Księżak, Warszawa, Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1994, s. 15-36.

¹⁸ Zob. V. Velmar-Janković, *Pogled s Kalemegdana: ogled o beogradskom čoveku*, Beograd, Dereta, [1938] 2002, ss. 81-84.

¹⁹ A. Stojković, *Srpski...*, op.cit., ss. 83-88.

²⁰ Szerzej na ten temat zob. D. Gil, *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, ss. 37-41.

się odtąd otwartym zagrożeniem dla dzieła powersalskiego sojuszu trzech konstytucyjnych narodów południowosłowiańskich, formując się w teoretyczny oręż „konstruktywnej idei narodowej” służącej sakralizacji nacji (czy wręcz „meta-narodowości” – jak u Najdanowicia)²¹. Ideolodzy na nowo zetniżowanego prawosławia staną tym samym w jednym szeregu z Ijoticiowcami, dla których „integralny jugosławizm” był jeszcze tylko kruchą fasadą umożliwiającą im bytowanie w jugosłowiańskiej codzienności (a sam Ljotić nie krył też zresztą sympatii do dobrze zorganizowanego katolicyzmu). Nobilitacja świętosawia jako wciąż organicznego i sakralnego pojmowania wewnętrznej więzi narodu nadal przeciwstawia bowiem „serbski światopogląd” czy „zdrową tradycję” innym na zasadzie wykluczenia, a jego mistycznosoteriologiczna otoczka jedynie maskuje instrumentalne wykorzystanie postaci średniowiecznego świętego i patrona serbskiej ortodoksji w duchu mesjanistycznym oraz skrajnie konserwatywnym. Rolą wybranego narodu-*Teodula*²² Velimirovicia nie jest już w żadnym stopniu dialog z innymi podmiotami narodowymi, z którymi Serbowie uzyskali w miarę stabilne wieloetniczne państwo, ani wspieranie wspólnych elementów jugosłowiańskiej kultury, lecz wzmacnianie odrębnego „serbocentrycznego” monologu. Nie przeszkodził nawet w sformułowaniu takiej synkretycznej ideologii fakt, że w aspekcie funkcjonalnych powierzchownych zapożyczeń zachodni „integralny nacjonalizm” Maurrasa²³ spotyka się w niej z rosyjską „wszechjednością” ducha narodu²⁴ – spod znaku słowianofilstwa i krystalizującego się euroazjatyizmu.

²¹ Zob. D. Najdanović, *Svetosavlje*, Beograd, Slobodna knjiga, [1932] 2000.

²² Koncepcję narodu-*Teodula* (w znaczeniu sługi-wybrańca) Velimirović zaprezentował m.in. w studium *Srpski narod kao Teodul*, zob. Idem, *Srpski narod kao Teodul*, Beograd, Ihtus – Hrišćanska knjiga, 2002.

²³ Mamy tu na myśli odmianę nacjonalizmu podkreślającego znaczenie antydemokratycznej i niezależnej władzy, która działa w interesie narodu, lecz odrzuca jego suwerenny charakter na rzecz sprawczej roli państwa w jego tworzeniu i ochronie. W pierwotnym wydaniu francuskim łączył się on z afirmacją instytucji monarchii (jako wyrażającej wszelkie narodowe aspiracje) i religijnego oraz społecznego tradycjonalizmu. Zob. więcej: A. Budzanowska, *Charles Maurras – twórca nacjonalizmu integralnego*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2014.

²⁴ W filozofii rosyjskiej metafizyka wszechjedności stanowi centralny punkt przede wszystkim w koncepcji Władimira Solowiowa, łącząc się z kategorią organicznej więzi wszystkich pojedynczych bytów w świecie między sobą i ich stwórcą. W sensie poznawczym ma ona związek z jednością wiedzy empirycznej, racjonalnej i mistycznej, a w aksjologicznym – nadrzędnością piękna, dobra i prawdy – hipostazami Trójcy Świętej. W przypadku eklektycznej i wybiórczo traktującej teofilozofię rosyjską serbskiej myśli religijno-politycznej mamy do czynienia raczej z kontaminacją przejętych od słowianofilów pierwszej i drugiej generacji pierwiastków teokratycznych, misjonistycznych i etnonacjonalistycznych z koncepcją wiedzy integralnej Solowiowa i jego kontynuatorów oraz niektórych elementów teorii euroazjatyckiej. Zob. A. Ostrowski, *Sołowjow. Teoretyczne podstawy filozofii wszechjedności*, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2007; J. Dobieszewski (red.), *Wokół słowianofilstwa*, Warszawa, Wydawnictwo WFiS UW, 1998; S. Mazurek, *Eurazjatyzm rosyjski – historiozofia i ideologia*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1996, t. 41, ss. 169-184; M. Djordjević (red.), *Srpska konzervativna misao*, op.cit., ss. 17-20.

Zakreślone w serbskim międzywojniu pozytywne wizje „wspólnoty wyobrażonej” posiadały więc dwa skrajne oblicza: pierwsza wyrastała z optymizmu politycznego wynikającego ze współorganizowania – za przyzwoleniem gwarantów traktatu z 1919 roku (czy szerzej – traktatów pokojowych z lat 1919-20: Wersal, Saint-Germain-en-Laye, Trianon, Neuilly-sur-Seine) – nowego powojennego ładu na Bałkanach oraz roli w nim najliczniejszego narodu południowosłowiańskiego, druga wracała do niespełnionych w państwie dziewiętnastowiecznym ideałów samowystarczalności, ale także przywództwa, a nawet regionalnej hegemonii. Dla koncepcji związanych z oboma kompleksami idei istniał bardzo szeroki margines interpretacji na całej szerokości sceny politycznej – ludowa *sabornost* miała na przykład, jak i w Rosji, konotacje socjalistyczne, a z kolei prawicowy etnonacjonalizm wpisywał się w model izolacjonizmu Cerkwi serbskiej niechętniej wszelkiej modernizacji; przede wszystkim zaś „integralny jugoslawizm” rozumiany był przynajmniej w dwóch sprzecznych obiegach semantycznych. Można też oczywiście na ów problem spojrzeć w kategoriach animozji etnoreligijnych, stawiając źródłowe jugoslawistyczne aspiracje zjednoczeniowe z początku XX wieku po stronie „chorwacko-katolicko-habsburskiej”, a ich serbską mutację uznając za zakamuflowaną realizację własnych tylko celów. Z drugiej strony, mimo wielokrotnego posłużenia się przez Serbów „zewnątrznymi” dla nich ideami tylko jako narzędziami w tym procesie (od produktów myśli niemieckiej i rosyjskiej do ostentacyjnego „bałkańskiego” antyokcydentalizmu, ale także „anacjonalnego” z pozoru socjalizmu), nie zmienia to faktu, że mimo silnego we własnej wspólnocie nastawienia tradycjonalistycznego (dośrodkowego) musieli oni przez dziesięciolecia dźwigać największy ciężar odpowiedzialności za utrzymanie spójności i potencjału nie tylko pierwszej dynastycznej, ale wkrótce także drugiej – socjalistycznej – Jugosławii.

Literatura

- Bošković I., *ORJUNA – ideologija i književnost*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 2006, 501 ss.
- Bošković I.J., *Splitski orjunaški list Pobeda i Stjepan Radić*, „Časopis za suvremenu povijest” 2007, t. 39, nr 1, ss. 117-132.
- Budzanowska A., *Charles Maurras – twórca nacjonalizmu integralnego*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2014, 269 ss.
- Čolović I., *Smrt na Kosovu. Istorija kosovskog mita*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2016, 506 ss.
- Djordjević M. (red.), *Srpska konzervativna misao*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003, 141 ss.

- Dąbrowska-Partyka M., *Kosowo, Piemont, Jugosławia. O niebezpieczeństwach projektowania historii*, [w:] Eadem, *Literatura pogranicza, pogranicza literatury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, ss. 147-166.
- Djuraković S., *Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)*, „Časopis za suvremenu povijest” 2011, t. 43, nr 1, ss. 225-247.
- Dobieszewski J. (red.), *Wokół słowianofilstwa*, Warszawa, Wydawnictwo WFiS UW, 1998, 153 ss.
- Dvorniković V., *Borba ideja*, Beograd, „Tersit”, Službeni list SRJ, [1936] 1995, 222 ss.
- Gil D., *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005, 307 ss.
- Jakir A., *Unitarističko jugoslavenstvo kao nacionalna ideologija u redovima „Jugoslavenske Omladine” u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, [w:] https://www.academia.edu/38511989/UNITARISTI%C4%8CKO_JUGOSLAVENSTVO_KAO_NACIONALNA_IDEOLOGIJA_U_REDOVIMA_JUGOSLAVENSKE_OMLADINE_U_KRALJEVINI_SRBA_HRVATA_I_SLOVENACA [dostęp: 6.09.2019].
- Korunić P., *Jugoslavenska ideologia u hrvatskoj i slovenskoj politici (hrvatsko-slovenskipolitički odnosi 1848-1870)*, Zagreb, Globus: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Odjel za hrvatsku povijest, 1986, 420 ss.
- Krestić V., *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd, Nova knjiga, 1988, 466 ss.
- Kuberski H., *Południowosłowiański „bękart Wersalu”. Polityka zagraniczna Królestwa (SHS) Jugosławii 1919-1941*, „Glaukopis” 2009, nr 13-14, ss. 100-130.
- Mazurek S., *Eurazjatyzm rosyjski – historiozofia i ideologia*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1996, t. 41, ss. 169-184.
- Najdanović D., *Svetosavlje*, Beograd, Slobodna knjiga, [1932] 2000, 65 ss.
- Ostrowski A., *Sołowjow. Teoretyczne podstawy filozofii wszechjedności*, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2007, 379 ss.
- Paszkiewicz J., *Jugosławia we włoskiej polityce 1914-1941*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2004, 248 ss.
- Podhorodecki L., *Jugosławia. Dzieje narodów, państw i rozpad federacji*, Warszawa, Wydawnictwo Mada, 2000, 256 ss.
- Popov N., *Serbski dramat. Od faszystowskiego populizmu do Miloševića*, tłum. M. Książak, Warszawa, Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1994, 86 ss.
- Rapacka J., *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa, Wydawnictwo Energeia, 1995, 126 ss.
- Stojković A., *Srpski narod na razmeđu Istoka i Zapada. Prilozi istoriografiji, istoriologii i istoriozofiji*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999, 584 ss.

- Tomljanovich W. B., *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katholicizam u Hrvatskoj*, prev. s engleskog T. Butorac, M. Djurdjević, Zagreb, Dom i svijet, 2001, 431 ss.
- Velimirović N., *Srpski narod kao Teodul*, Beograd, Ihtus – Hrišćanska knjiga, 2002, 264 ss.
- Velmar-Janković V., *Pogled s Kalemegdana: ogled o beogradskom čoveku*, Beograd, Dereta, [1938] 2002, 154 ss.
- Wojciechowski S., *Integracja i dezintegracja Jugosławii na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe INPiD UAM, 2002, 326 ss.

References

- Bošković I., *ORJUNA – ideologija i književnost* [ORJUNA – Ideology and Literature], Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 2006, 501 pp.
- Bošković I.J., *Splitski orjunaški list Pobeda i Stjepan Radić* [The Orjuna Newspaper POBEDA of Split and Stjepan Radić], "Časopis za suvremenu povijest" 2007, vol. 39, no. 1, pp. 117-132.
- Budzanowska A., *Charles Maurras – twórca nacjonalizmu integralnego* [Charles Maurras – Creator of the integral Nationalism], Kraków, Księgarnia Akademicka, 2014, 269 pp.
- Čolović I., *Smrt na Kosovu. Istorija kosovskog mita* [Death on Kosovo Plain: A History of the Kosovo Myth], Beograd, Biblioteka XX vek, 2016, 506 pp.
- Dąbrowska-Partyka M., *Kosowo, Piemont, Jugosławia. O niebezpieczeństwach projektowania historii* [Kosovo, Piedmont, Yugoslavia. About the Threats of History planning], [in:] *Literatura pogranicza, pogranicza literatury* [The Literature of Borderland, the Borderlands of Literature], Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004, pp. 147-166.
- Djordjević M. (Ed.), *Srpska konzervativna misao* [Serbian conservative Thought], Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003, 141 pp.
- Djuraković S., *Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)* [The Ideology of the Organization of Yugoslav Nationalists (Orjuna)], "Časopis za suvremenu povijest" 2011, vol. 43, no. 1, pp. 225-247.
- Dobieszewski J. (Ed.), *Wokół słowianofilstwa* [Around Slavophilia], Warszawa, Wydawnictwo WFiS UW, 1998, 153 pp.
- Dvorniković V., *Borba ideja* [Struggle of Ideas], Beograd, „Tersit”, Službeni list SRJ, [1936] 1995, 222 pp.
- Gil D., *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności* [Orthodoxy. History. Nation. A place of spiritual Culture in

- Serbian Tradition and modernity], Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005, 307 pp.
- Jakir A., *Unitarističko jugoslavenstvo kao nacionalna ideologija u redovima „Jugoslavenske Omladine” u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* [The unitarist Ideology as a national Ideology in the Ranks of „Yugoslav Youth“ in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, [in:] https://www.academia.edu/38511989/UNITARISTI%C4%8CKO_JUGOSLAVENSTVO_KAO_NACIONALNA_IDEOLOGIJA_U_REDOVIMA_JUGOSLAVENSKE_OMLADINE_U_KRALJEVINI_SRBA_HRVATA_I_SLOVENACA [accessed: 06.09.2019].
- Korunić P., *Jugoslavenska ideologia u hrvatskoj i slovenskoj politici (hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870)* [The Yugoslav Ideology in the Croatian and Slovenian Politics (Croatian-Slovenian political Relations 1848-1870)], Zagreb, Globus: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Odjel za hrvatsku povijest, 1986, 420 pp.
- Krestić V., *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka* [Serbian-Croatian Relations and the Yugoslav Idea in the second half of the 19th century], Beograd, Nova knjiga, 1988, 466 pp.
- Kuberski H., *Poludniowosłowiański „bękart Wersalu”. Polityka zagraniczna Królestwa (SHS) Jugosławii 1919-1941* [South Slavic “Bastard Versailles”. The foreign Policy of the Kingdom (SHS) Yugoslavia 1918-1941], „Glaukopis” 2009, no. 13-14, pp. 100-130.
- Mazurek S., *Eurazjatyzm rosyjski – historiozofia i ideologia* [The Russian Eurasianism – historiosophy and ideology], „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1996, vol. 41, pp. 169-184.
- Najdanović D., *Svetosavlje* [Svetosavlje], Beograd, Slobodna knjiga, [1932] 2000, 65 pp.
- Ostrowski A., *Sołowjow. Teoretyczne podstawy filozofii wszechjedności* [Solovyov. The theoretical basis of „full unity” philosophy], Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2007, 379 pp.
- Paszkiewicz J., *Jugosławia we włoskiej polityce 1914-1941* [Yugoslavia in the Italian Politics 1914-1941], Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2004, 248 pp.
- Podhorodecki L., *Jugosławia. Dzieje narodów, państw i rozpad federacji* [Yugoslavia. The History of the Nations, States and the Breakup of Federation], Warszawa, Wydawnictwo Mada, 2000, 256 pp.
- Popov N., *Serbski dramat. Od faszystowskiego populizmu do Miloševića* [Serbian Drama. From fascist Populism to Milošević], trans. M. Książak, Warszawa, Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1994, 86 pp.

- Rapacka J., *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej* [The Hour of Herder. About the Serbs, Croats and Yugoslav Idea], Warszawa, Wydawnictwo Energeia, 1995, 126 pp.
- Stojković A., *Srpski narod na razmeđu Istoka i Zapada. Prilozi istoriografiji, istoriologiji i istoriozofiji* [The Serbian People at the Crossroads of East and West. Contributions to the Historiography, Historiology and Historiosophy], Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999, 584 pp.
- Tomljanovich W. B., *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj* [Bishop Josip Strossmayer: Nationalism and modern Catholicism in Croatia], trans. T. Butorac, M. Djurdjević, Zagreb, Dom i svijet, 2001, 431 pp.
- Velimirović N., *Srpski narod kao Teodul* [The Serbian People as a Theodule], Beograd, Ihtus – Hrišćanska knjiga, 2002, 264 pp.
- Velmar-Janković V., *Pogled s Kalemegdana: ogled o beogradskom čoveku* [A View from the Kalemegdan fortress: An Essay on the Belgrade Man], Beograd, Dereta, [1938] 2002, 154 pp.
- Wojciechowski S., *Integracja i dezintegracja Jugosławii na przełomie XX i XXI wieku* [Integration and Disintegration of Yugoslavia at the Turn of the 19th and 20th Centuries], Poznań, Wydawnictwo Naukowe INPiD UAM, 2002, 326 pp.

